

NORDISKE STUDIER I LEKSIKOGRAFI

Titel:	De første trykte islandske ordbøger	
Forfatter:	Gunnlaugur Ingólfsson	
Kilde:	Nordiska Studier i Lexikografi 11, 2012, s. 309-317 Rapport från Konferens om lexicografi i Norden, Lund 24.-27. maj 2011	
URL:	http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/nsil/issue/archive	

© Nordisk forening for lexicografi

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre Nordiske studier i lexicografi (1-5) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

De første trykte islandske ordbøger

Gunnlaugur Ingólfsson

During the mid-seventeenth century two dictionaries of the Icelandic language by Icelandic scholars were compiled. One of them, *Specimen Lexici Runici*, was originally written by Magnús Ólafsson (†1636), priest at Laufás in Northern Iceland, the other, *Lexicon Islandicum*, was written by Guðmundur Andrússon (†1654), who lived in Copenhagen from 1649 until his death. Both of these works were undertaken on the initiative of the Danish professor Ole Worm (†1654), who was an ardent researcher of Danish and other Nordic antiquities. After preliminary editing, revision and additions to the original glossary, *Specimen* was published in Copenhagen by Worm in 1650. This work concentrates on classical Old Icelandic literature, the Eddas, sagas and skaldic poetry, with a few words and idioms, proverbs and poetry from the contemporary language of the author.

The other work, *Lexicon Islandicum*, although completed in 1654, was not published until 1683 by PHI. Resen, professor at the University of Copenhagen. This work is considerably more comprehensive than *Specimen*. The basic vocabulary actually stems from Old Icelandic literature, but a host of words and phrases are taken from the author's contemporary language, both from poetry and prose. So many expressions and idioms appear here and are explained for the first time that this work is very important for the history of Icelandic vocabulary.

In the paper these works are described more closely and compared to each other.

Nyckelord: historisk ordbog, periodeordbog, den islandske leksikografis historie, islandsk sproghistorie, islandsk ordforråd

I det syttende århundrede blev der forfattet og udgivet to ordbøger over islandsk sprog. De omfattede især det gamle norrøne eller islandske sprog, det poetiske sprog såvel som det prosaiske, det vil sige over eddadigtning og skjaldedigtning, sagatekster og lovtækster. Alligevel omfatter de også en del ord fra almuesproget, ikke blot enkelte ord, men også idiomer og ordsprog, samt forskellige ord fra forfatternes samtidige digtersprog. Disse ordbogsværker vedrører derfor ikke kun ældre lærdom, men har også betydning for islandsk sproghistorie efter den senmiddelalderlige periode.

Disse to ordbøger er på den ene side *Specimen Lexici Runici* (*Specimen*) af pastor og provst, Magnús Ólafsson (1573–1636) i Laufás i Nordisland, og på den anden side er der tale om *Lexicon Islandicum* (*Lexicon*) af Guðmundur Andrússon (†1654), der var beskæftiget med forskellige opgaver indenfor nordisk filologi i København omkring og efter midten af det syttende århundrede i hvilke år han tillige forfattede ordbogen.

Begge disse værker blev forfattet på initiativ af den danske læge og oldtidsforsker Ole Worm (1588–1654), som var professor i medicin ved Københavns Universitet. Worm selv udgav Magnús Ólafssons *Specimen* i året 1650, men Guðmundur Andrússons *Lexicon* blev ikke udgivet før året 1683 af den retslærde historiker, P.H. Resen (1625–1688), som også var professor ved Københavns Universitet.

På Magnús Ólafsson og Guðmundur Andrússons tid havde humanismens lærde i Norden stiftet omend kun et overfladisk så dog et kendskab til de nordiske rigers historie, som var bevaret i de islandske middelalderhåndskrifter. Men de lærdes viden om håndskrifternes originalsprog var meget begrænset, og de var derfor afhængige af de kundskaber, som samtidige islændinge havde i det gamle sprog.

I det følgende vil jeg gøre rede for indsamlingen af materiale samt bearbejdningen og præsentationen i de to ordbogsværker og sidst gøre et forsøg på at sammenligne dem. Jeg begynder med en redegørelse for *Specimen*, da det værk er ældst og udkom først.

Om *Specimen Lexici Runici* (1650)

Allerede i året 1635 anmodede Ole Worm i et brev til Magnús Ólafsson om, at han skulle forfatte en ordsamling over ord fra digtersproget og andre svært forståelige ord i de norrøne tekster (Jakob Benediktsson 1948a: 235). Men Magnús Ólafsson døde godt et år senere og efterlod en ordsamling, som hans søn og efterfølger, pastor Jón Magnússon, renskrev og sendte til Ole Worm i årene 1638 og 1639.

Magnús Ólafssons originale udkast såvel som Jón Magnússons kopi er nu tabt, men der er bevaret en afskrift af Jón Magnússons kopi i Uppsala i Sverige under katalognummeret De la Gardie 55 (DG 55). Worm har tilføjet adskilligt stof, blandt andet fra biskop Brynjólfur Sveinsson. Ved at sammenligne dette håndskrift med den trykte udgave, kan man se, at der er tilføjet en del materiale inden udgivelsen i 1650, bl.a. et antal citater fra eddadigte og Snorres Edda samt fra lovtekster og nogle islandske sagaer, fx Njals saga, og endvidere nogle ordsprog, som ikke findes i DG 55. Man antager at *Lexicon Islandicum*s forfat-

ter, Guðmundur Andrússon, som på den tid var begyndt sin filologiske virksomhed i København, har udført dette arbejde, eftersom nært beslægtet stof fremkommer senere i hans egen ordbog; men stoffet kan i øvrigt ikke stamme fra *Specimen*, blandt andet fordi Guðmundur Andrússons citater i *Lexicon* tit er udførligere og henvisningen til dokumenter mere præcis. (Faulkes 2010: xii–xiii).

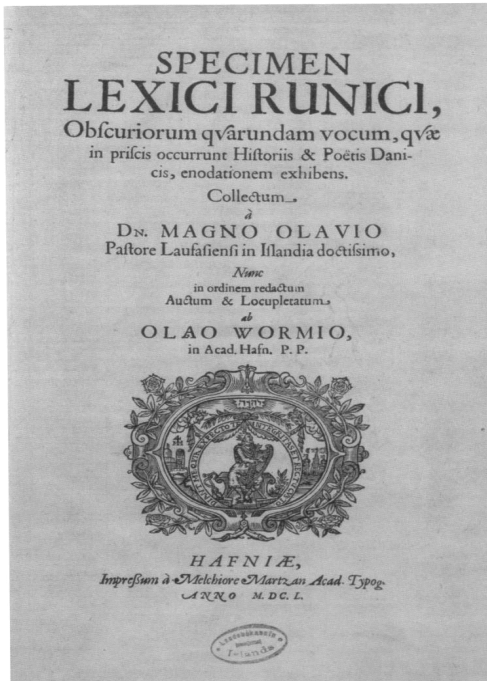

Fig. 1. *Specimen Lexici Runici*, København 1650, titelblad

Worm har i den trykte udgave omskrevet opslagsordene til runeskrift, der trykkes først, men de efterfølges af ordet med latinske bogstaver. Desuden har Worm ladet forklaringer og citater oversætte til latin, men udeladt forklaringer på dansk, som der ellers er en hel del af i håndskriftet. I ordbogen er der flere hundrede citater fra sagaer, lovbøger, digte o.s.v. De islandske sagaer er de oftest citerede, men derudover citeres kongesagaer, Orkneyingasaga (kaldt Jarla saga i *Specimen*), Snorres Edda og eddadigte. Senere tiders værker citeres også, såsom bibeloversættelsen af 1584 og islandske digte og rímur fra det sekstende og syttende århundrede.

Der findes også almensproglige udtryk i ordbogen, hvis kilde ikke anføres, ligesom der angives mundheld og ordsprog, som ikke stammer fra ældre skrifter, men har levet på folkets læber i forfatterens samtid.

Megastruktur

Værkets hovedindhold, ordbogsartiklerne, lemmalisten, er på 144 hele sider i folioformat. Foran hovedindholdet kommer, efter titelbladet, en indledning af Worm, kildehenvisninger samt litteraturliste, *Syllabus Autorum*, og sidst en tilegnelse og en lovprisning af udgiveren, Worm. Men hoveddelen indledes med overskriften *Lexici Runici Specimen* o.s.v. Ordbogen begynder med bogstavet A og slutter med Þ.

Mikrostruktur

Opslagsordene er klart adskilt fra andre oplysninger: først kommer opslagsordet med runeskrift efterfulgt af samme med latinske bogstaver i kursiv. Lemmaen adskilles fra resten af ordbogsartikkelen med et tegn, som t.eks. komma, kolon eller semikolon. Dernæst følger grammatiske oplysninger som ordklasseinddeling, bøjning m.m. Siden følger ordets forklaring på latin og derefter et ordret citat fra en kilde (lobog, saga, digt eller et direkte citat fra en navngiven digter). Til sidst oversættes citatet til latin, men ikke altid ordret, nogle gange endda meget frit.

Alle disse oplysninger gives ganske vist ikke konsekvent i hver enkel ordbogsartikel. Der er ikke fuldstændig overensstemmelse i angivelsen af oplysninger, undertiden fordi selve opslagsordet ikke giver anledning til, at oplysningerne gives: Opslagsordet kan være en kollokation, en talemåde eller et ordsprog, som bevirker at ordforklaringen er vigtigere end de grammatiske oplysninger.

Lexicon Islandicum (1683)

Jeg går nu over til ordbogen *Lexicon Islandicum*, som blev udgivet i 1683. Forfatteren Guðmundur Andrésson kom til København i efteråret 1649 og blev immatrikuleret ved Københavns Universitet tidligt på sommeren i 1650. Han udførte samtidig forskellige forskningsopgaver for Ole Worm indtil sin død i 1654. Blandt hans opgaver fra disse år er ordbogen, *Lexicon Islandicum [...] vel Lingvæ Septentrionalis Dictionarium*, den vigtigste.

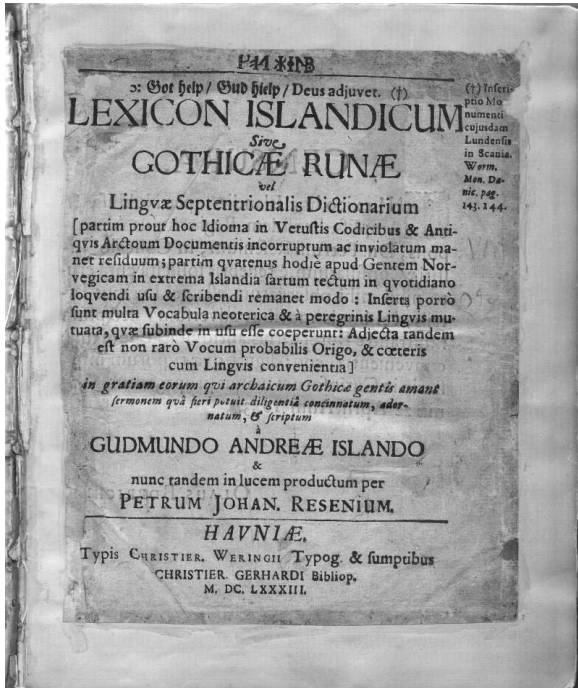

Fig. 2. *Lexicon Islandicum*, København 1683, titelblad

Ordbogen udkom knap 30 år efter forfatterens død. Førnævnte P.H. Resen forestod udgivelsen og skrev indledningen. Udgaven lider under nogle skavanker, den vrimler med trykfejl og andre fejl, og ifølge Jón Helgason (1926: 97) har værket været „fordærvet under trykningen med den største rigdom af trykfejl, som nogen islandsk bog kan byde på“. Der er gjort forsøg på at råde bod på dette med en rettellesliste med rettelser efter ordbogens hoveddel; men listen er ikke omfattende nok til at råde bod på manglerne.

Megastruktur

Lexicon Islandicum er i kvartformat, og hoveddelen, lemmalisten, er på 269 sider i to spalter på hver side. Foran lemmalisten er der, foruden Resens indledning om Guðmundur Andréssons liv og virke, adskilligt andet indhold, bl.a. censur, digtning tilegnet Resen, to portrætter (den ene af biskop Guðbrandur Þorláksson, den anden af provst Arngrímur Jónsson den lærde) samt tekst og digtning – det hele naturligvis på latin. Efter disse indledende kapitler følger siden ordbogens hoveddel, der følger en særskilt sidenummerering.

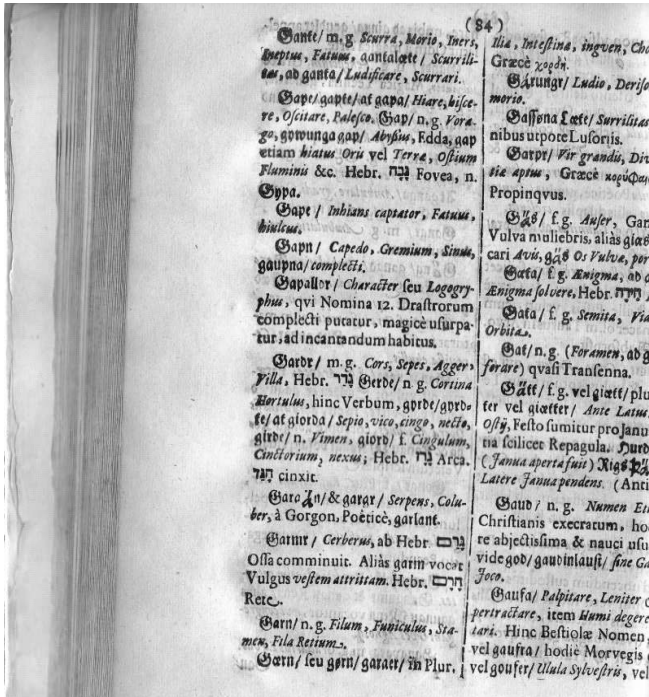

Fig. 3. En side fra *Lexicon Islandicum af Guðmundur Andrússon*.

Efter selve hoveddelen følger fire upaginerede sider med forskellige småting. På en ny side begynder så førnævnte liste med rettelser, *Errata Typographica*, som strækker sig over to og en halv side.

Makrostruktur

Nu går vi over til ordbogens hoveddel og ser først på den alfabetiske orden: den er A, B, C o.s.v. og slutter med P. I og J underordnes samme bogstav, ligesom V og U (Ú), da vokalerne, med og uden accenttegn, klassificeres som samme bogstav, *a, á; i, í* o.s.v. I denne alfabetiske inddeling behandles bogstavet *æ* som *ae*, f.eks. står ordet *klæði* foran ordet *klafi*. Ord, der begynder med bogstavet *ö*, findes tit under *o* (*ó*), men står ellers med *a*, især hvis ordet med begyndelsesbogstavet *ö* er knyttet til ord med *a* i ordstammen på grund af omlyd: *öflugur* s.v. *afl*; *öðuskel* s.v. *aða* o.s.v.

Den alfabetiske orden inden for hvert bogstav er tit så mangelfuld at det kan tage lidt tid at finde frem til det man søger. Men i hovedtræk er inddelingen den såkaldte ABC-rækkefølge, det vil sige, at den er inddelt efter det første, andet og

tredje bogstav o.s.v. Men det må dog understreges, at den alfabetiske orden tit er usikker, for eksempel på grund af tvivlsom etymologi.

I begyndelsen af hvert bogstav er der sædvanligvis en kort indledning om bogstavet, dets udtale og hvilke bogstaver det svarer til i henholdsvis latin, runeskrift, græsk og hebraisk. Det er forskelligt hvor udførlig denne behandling af bogstaverne er, bogstavet A optager størst plads, mens N og S savner derimod en sådan behandling.

Mikrostruktur

Som allerede nævnt, inddeles ordbogsartiklerne på hver side i to spalter. Opslagsordene skrives med fede typer og gotisk skrift. Målsproget, latinen, er trykt med latinske bogstaver, græske ord med græske typer og hebraisk med hebraisk skrift. Den egentlige oversættelse til latin, hvad enten det drejer sig om enkelte ord, kollokationer eller sætninger, trykkes med kursiv. Foruden de fede typer er opslagsordet endvidere afgrænset fra andet stof med en skråstreg, „/“. Skråstregen adskiller desuden verbernes bøjningsformer og adjektivernes køn. Græske og hebraiske ord anføres tit, eftersom forfatteren forsøger at give en etymologisk forklaring med henvisning til græske og hebraiske ordstammer, som forklares på latin.

I ordbogen er ordklasserne opdelt på traditionel måde, selv om forkortelserne ikke altid er de samme. Pronomener, for så vidt de forekommer i bogen, oversættes kun med tilsvarende latinske ord. Men de personlige pronomener, *eg*, *þú*, *hann/hún*, betegnes med ordet *pronomén* foran oversættelsen. Når verbernes bøjningsformer angives, udelades ordklassebetegnelsen tit. Det samme gælder adjektiver, der gerne anføres i alle tre køn.

Retskrivning og opsætning

Som sagt er både redigering og korrekturlæsningen mangelfuld, jf. citatet ovenfor af professor Jón Helgason. Selve trykningen af bogen, håndværket, er endvidere mangelfuld, idet trykningen af bogstaverne ikke er tydelig nok, de er somme tider delvis brækket af eller faldet helt bort. Man har måttet udforme nogle gotiske bogstaver specielt til formålet, og de passer ikke godt til den gotiske type, da de rager ud over af linjerne, både for oven og for neden. For øvrigt er selve trykket ikke så godt som ved de almindelige bogstaver. Endelig er der mange steder fedtfingre og klatter.

Nogle fejl minder faktisk om OCR-fejl, f.eks. trykkes (læses) *n* tit som *u*, *m* > *in/ni*, *n* > *ri* o.fl. Af alt dette er det klart, at både sætter og korrekturlæsere, hvis der har været nogen, har haft ringe eller ingen kendskab til islandsk sprog.

MS Junius 120

I Bodleian Library i Oxford er der bevaret et håndskrift af Guðmundur Andrés-sons ordbog under katalognummeret MS Junius 120. Dette er tydeligvis en kopi af et håndskrift, der muligvis har været Guðmundur Andréssons autograf, men det drejer sig næppe om et trykfærdigt manuskript.

Der er ikke anledning til at behandle dette håndskrift nærmere her, men det må bemærkes, at MS Junius 120, som vrimler med fejl og misforståelser, ikke var til den nytte ved nyudgaven af Guðmundurs *Lexicon* som man håbede, da dets eksistens først blev almindelig kendt i 1950'erne (Gunnlaugur Ingólfsson 1999: xiv–xv).

Materiale – Ordforråd – Kilder

Guðmundur Andrés-son har hentet materialet til sin bog nogle steder, som jeg nu vil gøre rede for i store træk.

Ordforrådet er dels hentet fra gamle skrifter, lovtekster, sagaer og eddaer – og kilderne nævnes tit. På den anden side er det klart, at en del af ordforrådet er hentet såvel fra senere tiders digtning som samtidens talesprog.

Guðmundur citerer tit digtning med verslinjer og brudstykker af vers, som stammer fra rímur og danseviser. Navnene på disse kilder anføres sjældent, men siges mere alment, at de stammer fra et gammelt vers, et ældre kvad eller digt.

Han bruger gerne ordsprog og idiomer, som muligvis bygger på hans boglige viden, fordi det meste af materialet er kendt fra andre kilder, mens andet kun kendes fra hans ordbog. Disse citater betegnes med latinske ord som *vulgo* 'almuesprog', *aiunt* 'siger folk' o.s.v. I ældre og yngre skrifter finder man ganske vist noget af dette stof, men her har vi dog et mere håndgribeligt bevis for, at dette i hvert fald har været udbredt i Guðmundur Andrés-sons tid.

Specimen og Lexicon Islandicum

Hvis man vil sammenligne disse to værker, så kan det nævnes, at *Specimen Lexici Runici* er det første forsøg på at forfatte en ordbog over det gamle norrøne sprog, oldislandsk. Ordbogen er ganske vist begrænset, ordbogsartiklerne er kun godt ét tusinde, og ved arbejdet anvendte man håndskrifter og mange ste-

der citeres ord fra dem i kontekst, selv om det ikke altid er lige så nøjagtigt, som man nu ville kræve af citater. Magnús Ólafsson ser ud til at have anvendt pergamenthåndskrifter, som siden er gået tabt og disse citater kan have en selvstændig tekstkritisk værdi i arbejdet med de pågældende værker og være til nytte ved tekstanalyse og kaste et lys over håndskrifternes historie. Selv om værkets fokus er det gamle klassiske sprog, finder man i *Specimen* forskellige ord, idiomer og ordsprog fra forfatterens samtid.

Lexicon Islandicum af Guðmundur Andrússon er et langt mere omfattende værk, selv om det ikke anses for at være stort efter nutidens målestok. Ordbogsartiklernes antal er lidt over fire tusinde. Guðmundur Andrússon anvender, som nævnt, de ældre skrifter, forklarer ordene og citerer nogle steder ordret. Men ordforrådet er meget større end i *Specimen*, og man har især „anset bogen for at være en vigtig kilde til islandsk sproghistorie, fordi mange af ordene er trykt her for første gang foruden, at mange sjældne ord bliver forklaret“, som filologen Jakob Benediktsson (1948b: XX) formulerer det i indledningen til sin udgave af Guðmundur Andrússons polemiske skrift *Deilurit (Discursus Oppositivus)*.

LITTERATUR

- Benediktsson, Jakob. 1948a. *Ole Worms Correspondence with Icelanders*. Bibliotheca Arnarnagnæana VII. Hafniæ.
- Benediktsson, Jakob. 1948b. *Guðmundur Andrússon. Deilurit*. Íslenzk rit síðari alda. 2. bindi. Kaupmannahöfn: Hið íslenska fræðafélag.
- Faulkes, Anthony. 2010. *Magnús Ólafsson of Laufás. Specimen Lexici Runici and Glossarium Priscæ Linguae Danicæ*. Edited by Anthony Faulkes and Gunnlaugur Ingólfsson. Orðfræðirit fyrri alda V. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. London: Viking Society For Northern Research.
- Helgason, Jón. 1926. *Jón Ólafsson frá Grunnavík*. Safn Fræðafjelagsins um Ísland og Íslendinga V. bindi. Kaupmannahöfn: Hið íslenska fræðafélag.
- Ingólfsson, Gunnlaugur. 1999. *Lexicon Islandicum. Orðabók Guðmundar Andrússonar*. Ný útgáfa. Gunnlaugur Ingólfsson og Jakob Benediktsson önnuðust útgáfuna. Reykjavík: Orðabók Háskólans.

Gunnlaugur Ingólfsson

Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum/Háskóli Íslands
gi@hi.is